

26.04.2018 №1/6-02.42

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Ярцун Юлії Олександрівни
“Повсякденне життя шляхти Київської губернії
(кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.)”, поданої на здобуття
наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – “Історія України”**

Дисертаційне дослідження Юлії Ярцун викликає інтерес відразу з кількох міркувань. Як слушно зауважує здобувачка – дослідження життя провідної верстви суспільства є завжди важливим, оскільки дозволяє значно краще розуміти сам зміст епохи, що розглядається, суспільно-політичні, соціально-економічні, культурні процеси, в яких найпомітніше місце й вплив завжди займає еліта суспільства. До того ж, як обраний ракурс цього дослідження, так і застосована методологія є ще мало поширеними в українській історіографії, попри їхню привабливість, як з огляду читабельності відповідних текстів, так і з огляду продуктивності розкриття насправді нових сторін, здавалося б уже вивчених історичних процесів, подій та явищ.

Ю. Ярцун поставила перед собою мету – розкрити, яким чином змінювалося повсякденне життя шляхетської верстви на теренах Наддніпрянської частини Українського Правобережжя (власне, Київської губернії) впродовж перших двох третин століття після інкорпорації його до складу Російської імперії та, зокрема, яким чином вплинули на ці зміни події Листопадового та Січневого польських повстань. Сформульовані дисертанткою дослідницькі завдання дозволили з достатньою повнотою розкрити предмет дослідження. А вибудована структура дисертації вдало підпорядковується меті та поставленим завданням.

Заслуговує окремого відзначення й цілковитого схвалення історіографічний огляд та сформована джерельна база дослідження, яким присвячено перший розділ дисертації. Важливо, що дослідниця приділила

достатньо уваги теоретичним напрацюванням у царині вивчення історії повсякдення (с. 24-26), а також доволі скрупульозно проаналізувала доробок вітчизняних та зарубіжних істориків, що досліджували тематику історії шляхти в Україні, загалом та на Київщині, зокрема (с. 26-38).

Джерельна база, у відповідності до предмету дослідження є достатньо репрезентативною. Проте, хоч дисертантка й заявляє, що дослідження побудоване насамперед на матеріалах неопублікованих раніше документів (с. 39), однак уже сам огляд джерельної бази, проведений у підрозділі 1.2. засвідчує меншу увагу архівним справам (с. 39-41), аніж матеріалам літературно-публіцистичного змісту та комплексу джерел особового походження й статистичним матеріалам (с. 41-46). Прикрим недоглядом, а не відвертою помилкою хочеться вважати апеляцію авторки до “четвертої частини першого тому Архіву ЮЗР” (с. 45), замість того, щоб говорити про перший том четвертої частини цього важливого комплексу опублікованих джерел. Доволі іронічно виглядає й останнє речення цього підрозділу, де замість ствердження власного підходу в опрацюванні залучених до дослідження джерел, дисертантка ніби агітує сама себе пишучи: “...основний акцент потрібно робити не на одному комплексі джерел, а лише на їх сукупності” (с. 46).

Щодо підрозділу 1.3., присвяченому методологічним засадам дослідження, слід відзначити як позитивне – опис щодо принципів та методів, завдячуючи застосуванню яких розв’язувалися ті чи інші дослідницькі завдання й проблеми. Причому, методологічний інструментарій є доволі багатим та різноманітним.

Цілком логічно та обґрунтовано виглядає початок розгляду предмету дослідження – власне загального становища шляхетської верстви – з огляду умов суспільно-політичних обставин, що склалися в Російській імперії у досліджуваній період. Цьому присвячено другий розділ дисертації. Позитивну роль, для подальшого розгляду визначеної проблематики, зіграло те, що дослідниця бодай коротко, але показала відразу строкатість

шляхетської верстви та провела певну її диференціацію за усталеними для XIX ст. критеріями – наявність та розміри землеволодіння, участь в діяльності владних інституцій та соціальний авторитет, тобто суспільна впливовість (або відсутність такої).

Далі в роботі, цілком слушно, констатується увага на жорсткому антагонізмі, що існував у повсякденні поміж заможною та безземельною шляхтою. Щодо такої реальності наводиться навіть ряд доказів із документальних джерел (с. 60), проте належного змістовного пояснення причин цього стану речей вочевидь бракує. Більше того, це пояснення тут таки в дисертації наявне, однак дослідниця чи то свідомо, чи не свідомо, але ним зігнорувала.

Ю. Ярцун пише, що за свідченнями членів Тимчасової комісії для розбору давніх актів (Комісія працювала під опікою Київського генерал-губернатора, починаючи із 40-х років XIX ст.), зі всієї шляхти, що проживала на території Українського Правобережжя (в імперському трактуванні – Південно-Західного краю Російської імперії) – навряд чи знайшлося б 10 % корінних поляків, тому що уся місцева шляхта походила із давніх місцевих родів, які свого часу прийняли католицизм та ополячилились. Усе це дисертантка зазначає на с. 54, а далі продовжує, що ця “непольська шляхта бере свій початок від часів Люблінської унії. Її лави інтенсивно поповнювались представниками нижчих станів (дворових людей), яким влада Речі Посполитої надавала шляхетський статус з політичних міркувань” (с. 55).

Але там же, на с. 55, цю плідну думку перебиває теза, що більшість дворян Київської губернії вже станом на 1812 р. за етнічною приналежністю, згідно даних статистики, була нібито неукраїнського походження. Таких два взаємовиключних твердження потребують, звісно, чіткішого визначення самої дослідниці, яке із них є, на її думку, переконливішим. Видається так, що укладачі чисельних збірників архівних документів (власне, члени Тимчасової комісії для розбору давніх актів) зналися на документах цілком

достатньо, аби їм довіряти більше, аніж чиновникам статистичних відомств, які могли швидше зафіксувати стан етнічного самоусвідомлення, а не етнічного походження місцевої шляхти.

Взагалі ця проблема є досить складною й принципово важливою на загал для історії Українського Правобережжя ХІХ ст., й зовсім немає підстав робити зауваження здобувачці ступеня кандидата наук, що вона не з'ясувала її детальніше. Однак, чіткіше висловити свою позицію щодо вище наведених двох взаємовиключних тез, вочевидь належало б.

Водночас, зауважимо, коли прийняти позицію щодо українського походження чисельної місцевої, так званої дрібної шляхти – стає цілком природно зрозумілою та легкою й навіть запеклість з якими заможні польські шляхтичі зрікалися романтично пропагованого “братерства” зі шляхтою незаможною, з так званою гербовою голотою, проти якої розв’язала війну російська імперська влада, з мовчазної згоди (а почасти й відвертої підтримки) з боку заможного польського панства. Адже на своїх гербовниках вони, поза сумнівом, розумілися добре й хто який мав етнічний родовід також пам’ятали.

Важливою складовою цього розділу є увага дослідниці та визначення нею ролі служби (військової та цивільної – чиновницької) в житті шляхти (с. 88-91). Відомо, що згідно уявлень про шляхетський гонор, усі, хто тільки міг це собі дозволити – прагнули уникати будь-якої служби чужій, російській імперії. Проте, як слушно зауважує дисертантка, для багатьох польських шляхтичів – служба була єдиною можливістю зберегти свою належність до привілейованої верстви. Зі свого боку, імперська влада розглядала в служінні надієвішу форму виховання вірнопіддаства поляків, а тому, хоч і через сито значних випробувань, але надавала гордій шляхті можливість зберегти свою станову гідність, “не zdegradувати” до необхідності займатися фізичною працею.

Матеріал третього розділу дисертації є, значною мірою, продовженням та розширенням змісту другого, з акцентами на впливах Листопадового 1830-

31 рр. та Січневого 1863-64 рр. повстань на життя шляхти, а водночас, зі з'ясуванням особливостей їхньої участі у цих, насправді, визначальних для шляхти подіях ХІХ ст. Проте, розкриваючи характер поведінки чоловіків та жінок, молоді (зокрема студентів), а також служителів церкви в подіях суспільно-політичного життя, на жаль, дуже мало йдеться про побут та повсякдення у тих випробовуваннях, що випали на долю шляхти. Так, приміром, розглядаючи проблему еміграції, в розділі йдеться про її важливість, як організуючого центру, що вдало імпортував на підросійські землі польсько-патріотичні ідеї, літературу, самих активістів тощо. Але також дослідниця веде тут мову про поступову моральну деградацію, перетворення емігрантів у “пустих базікал” (с. 110-111), проте пояснень причин цього процесу, як і власне опису їхньої побутової дійсності, яка б обгрунтовувала подане визначення, на жаль, немає.

Важливим дослідницьким результатом цього розділу вбачається опис трансформації ролі жіноцтва в системі ціннісно-станових уявлень шляхти (с. 112-116). Ці зміни відбулися під впливом вже наслідків Листопадового, а ще більше Січневого повстання. Із традиційного образу охоронниці домашнього затишку та другорядних ролей у традиційному патріархальному світогляді, що панував іще на зламі ХVІІІ – ХІХ ст., а також до самих подій першого повстання, жіноцтво набуло ролі захисниці національно-патріотичних польських чеснот, ревних оборонниць католицької віри та польської шляхетської гідності, яку – як головний свій обов'язок – жінки-матері прагнули прищепити молодим, підростаючим поколінням.

Головна увага детальному розкриттю теми цього дисертаційного дослідження присвячена у четвертому розділі. Випереджуючи можливі зауваження, здобувачка вже у першому абзаці цього розділу вказує, що дотепер у нашій історіографії не визначено чітко проблематики (власне, переліку питань), що належить розглядати, досліджуючи “повсякдення”; навіть більше того, не вщухають дискусії навколо самого визначення поняття – “історія повсякдення” (с. 138). Тож авторка визначила своїм завданням

розглянути сімейно-шлюбні відносини (та проаналізувати особливості гардеробу, як складової цього питання), а також проблему дозвілля та охорони здоров'я (с. 138).

Звісно, не можна не погодитися з аргументами дослідниці щодо нечіткості напрацьованого теоретичного розуміння пріоритетів у царині дослідження повсякдення. Проте, зважаючи на значну увагу, що була приділена у другому та третьому розділах дисертації суспільно-політичному життю шляхти, а також політичним подіям та самій політичній атмосфері, що склалася на теренах Українського Правобережжя в умовах російського панування перших двох третин XIX ст. – логічним виглядало б також розглянути повсякденний побут безпосередніх учасників Листопадового та Січневого повстань. Адже з'ясування обставин побуту повстанців, насправді, дозволило б значно краще розуміти складність умов у яких їм довелося перебувати поміж кількох сил оточення: переслідувачами, з боку російських військ; ворожістю, з боку українського селянства та усілякими намаганнями конспіруватися, з боку польської шляхти, що вболівала та потайки їх підтримувала.

На загал, дисертація носить, насправді, новаторський характер та демонструє старанність, скрупульозність та наполегливість її автора. Однак, відзначаючи позитивні сторони дисертаційної роботи Юлії Ярцун, видається необхідним висловити деякі критичні зауваження та побажання, які носять переважно характер рекомендацій.

1. На жаль, дисертація в цілому справляє враження не українського, а швидше польського інтелектуального продукту. В усіх розділах йдеться лише про шляхту, котра усвідомлювала свою польськість, вболівала та боролася за відродження Речі Посполитою, страждала через переслідування за своє національне самоусвідомлення. Але ж представництво шляхти як Українського Правобережжя, так і Київщини було значно різноманітнішим. І окрім польських патріотів були тут й українофіли, й угодовські (щодо російської політики) сили. Тож складно погодитися із висновком

дисертантки, що “колись єдиний світ правобережної шляхти розколовся навпіл” (с. 188), маючи на увазі лінією такого поділу тих, хто зумів зберегти свій шляхетський статус та з іншого боку – декласованих російською владою, колишніх шляхтичів. Мабуть, все ж таки, світ шляхти Правобережжя був значно строкатішим, а відтак – зовсім не такою вже одноманітною була напевне й повсякденна поведінка шляхти краю й різнилася вона не лише за майновими критеріями поміж аристократами, середньої заможності панством та шляхетською біднотою.

2. Поза сумнівом, робота значно виграла б у динамічності, проблемності, напруженості викладу внутрішньої лінії тексту, аби на її сторінках знайшли відображення дискусії, що відбувалися в середовищі самого шляхетства, принаймні, щодо українського питання та доречності участі, наприклад, у подіях Січневого повстання. Адже відомо, що ціле гроно яскравих представників місцевої шляхти, як-то В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, П. Чубинський, К. Михальчук та багато інших вели активну контрпропаганду очікуваним вже з 1860 р. серед польської шляхетської молоді політичним заворушенням. А водночас, усі вони чітко обстоювали необхідність змінити соціальне позиціонування шляхти в краї – відмовитися від претензій на панівне становище та стати на позицію захисників і помічників українським селянам у справі повноцінного набуття ними громадянської свідомості вільних людей, у зв’язку з селянською реформою, з ліквідацією кріпосного права.

3. В продовження вище сказаного, викликає сумнів також висновкове твердження дисертантки про те, що проведена російським урядом декласація “сприяла формуванню двох осібних світів правобережної шляхти: світу заможних впливових магнатів, та світу дрібної безпомісної шляхти, яка швидко асимілювалась з місцевим населенням, втративши національні риси” (с. 188). Можливо вірніше було б сказати, що ця дрібна шляхта не втратила свої національні риси (зрозуміло, що йдеться про польськість), а навпаки – поверталася до своїх природних українських національних рис ?

4. Шляхта Київщини, як і в цілому Українського Правобережжя постійно перебувала в оточенні українського (переважно, селянського) культурного середовища. Тож, звісно, ці контактування мали взаємний вплив: щось категорично навзаєм не сприймалося, засуджувалося, відкидалося, проте багато що переймалося, або принаймні впливало на поведінку. Було б дуже слушно з'ясувати, яким чином шляхта цього краю переймала українські народні звичаї, забобони, упередження, мову, світоглядні цінності, пісенну та паремійну творчість, міфологію, гардероб, кухню тощо. Чи, насправді, шляхта жила цілковито відокремленим архіпелагом, почувуючись у чужому та ворожому оточенні?

5. Ніяк не можна оминати зауваженням браку в тексті дисертації розгляду проблеми балагульства (вони ж – “шкоркові”, або “скуржани”). Це ціла особлива шляхетська субкультура, що панувала впродовж 30-х – 40-х років саме на перетині межових теренів Київщини, Поділля та Волині. Вона була надзвичайно яскрава саме рисами ексцентричної поведінки та побуту її носіїв. Зі специфічними манерами в ставленні до представників заможних кіл польського шляхетства та в ставленні до українського селянства, з виробленою самобутністю в розмовах, в одязі, в проведенні дозвілля тощо. Й увесь цей колорит, лишився поза увагою дослідження. Скупа згадка про балагульство на с. 121 є лише констатацією, що цей рух усіляко засуджувався більшістю представників польського аристократичного та середньо-заможного панства.

6. Знову ж, в продовження вище зазначеного, зауважимо, що так само в роботі бракує опису таких поведінково-культурних проявів (які слідом за балагульщиною захоплювали певні кола шляхетства в Україні середини ХІХ ст.), як “тифльовство”, “мошродзейство”, “пуризм”, а зрештою – хлопоманство. Адже ці слова-поняття є іменуванням певних способів життя, певних поведінкових манер та особливого змісту діяльності шляхти, що узгоджувалося з тими чи іншими їхніми ціннісно-світоглядними переконаннями. А отже, належність до числа поіменованих цими назвами

угруповань чи товариств – означала й певний характер повсякденного побуту, а відтак, ці явища також мали би стати предметом дослідження праці, що розглядається.

7. Робота в цілому, виписана літературною, науковою мовою, проте, деінде трапляються дрібні, прикрі помилки, як-то наприклад, написання: “церковно-приходська школа” (с. 79), замість – церковно-парафіяльна; “замітка в газеті” (с. 101, 105), замість – повідомлення, допис, нарис; “чоловічі галстуки” (с. 154), замість – краватки тощо.

Однак, попри висловлені зауваження – а точніше, навіть, побажання рекомендаційного характеру – подана на розгляд дисертаційна праця, насправді, має наукову цінність та заслуговує на позитивне відзначення.

Цілком очевидно, що пані Ю. О. Ярцун є самостійним, вдумливим дослідником і підготувала актуальне, наукове дослідження.

Манера викладу думок у тексті неупереджена та спонукає до роздумів. Дисертація є логічно структурованою. Зміст розділів спрямований на розкриття поставленої мети та дослідницьких завдань. Висновки до яких прийшла здобувачка, логічно випливають зі змісту дослідження й на загал розкривають сформульовані дослідницькі завдання.

Підібраний матеріал у Додатках вдало та доречно ілюструє окремі важливі сюжети дослідження, подані у текстовій частині.

Дисертаційна праця пройшла належну апробацію. Ю. О. Ярцун має чотирнадцять наукових публікацій, три з яких – виконані в зарубіжних виданнях та п’ять публікацій – у фахових виданнях України.

Автореферат, підготовлений здобувачкою розкриває зміст дисертації, відображає творчий доробок автора та відповідає встановленим вимогам.

За своїм науково-теоретичним рівнем, новизною визначених та розв’язаних завдань, обґрунтованістю основних висновків, а також науковим та практичним значенням – дисертаційне дослідження Ю. О. Ярцун “Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.)”, відповідає вимогам чинного “Порядку присудження наукових

ступенів", затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. за N 567 (зі змінами), а її автор – Юлія Олександрівна Ярцун заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України.

Офіційний опонент,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних
відносин та туризму
Хмельницького національного
університету
24.04.2018 р.

Ю. С. Земський

Підпис професора Ю. С. Земського засвідчую:

Учений секретар Хмельницького
національного університету, к.т.н., доц.

Л.І. Тебляшкіна